

ALGUNES DADES SOBRE ELS GITANOS DE CATALUNYA I LA SEVA ANTIGA LLENGUA

Jean-Paul ESCUDERO

I. UNA HISTÒRIA I UNA GEOGRAFIA PECULIARS

La immensa diàspora dels gitanos des de l'Índia cap a Europa i la resta del món ha creat una geografia de difícil abast, amb ramificacions complexes, quasi sempre desconegudes des de fora de l'ambient gitano. Si deixem de banda els grans moviments migratoris, ben explicats per historiadors com François de Vaux de Foletier (1970, 1983), els estudis concrets sobre la història dels gitanos a Catalunya han estat molt menys divulgats i aquest passat autòcton suggereix alguns aclariments.

A partir del 1434, en què es documenta, per primera vegada, l'arribada de gitanos a Montblanc,¹ fonts administratives o judicials assenyalen els seus viatges freqüents en aquest país.² La tolerància de l'Estat per aquests nobles estrangers procedents de terres il·lunyanes, durarà unes quantes dècades, i s'acabarà amb el segle XV. Al segle següent i fins al Decret de Nova Planta, la substància de la política catalana destinada als gitanos podria resumir-se amb una paraula: expulsió.³ Malgrat aquesta situació, sabem que algunes famílies gitanes privilegiades van poder viatjar i viure a Catalunya durant els segles XVI i XVII.⁴ Al segle XVIII, els objectius del poder al nostre país canvien radicalment. Les lleis castellanes que s'imposen amb el Decret de Nova Planta constitueixen un parèntesi important en la història de les migracions gitanes: en comptes d'expulsió sistemàtica, el control del sedentarisme es convertirà en una obsessió creixent fins al 1749, en què es detindran metòdicament tots els gitanos del nou Estat espanyol.⁵ La continuació impossible d'aquesta política absolutista, tornarà tanmateix a obrir noves escaletes de llibertat per al poble zíngar. Durant quasi tot el segle XIX i la primera meitat del segle XX, arriben a Perpinyà gitanos procedents de la Catalunya gran, molts dels quals també s'estableixen al Llenguadoc (guiats generalment per parents prèviament instal·lats a cada regió escollida). Més enllà d'Occitània, el món gitano català s'estén avui dia fins als afores de París i a la regió del Nord, a tocar de Bèlgica.⁶ D'aquesta banda dels Pirineus, trobem comunitats catalanoparlants, o

1. López de Meneses, 1968, p. 242-243.

2. La seva presència és atestada a Barcelona (1447, 1460, 1477), a Castelló de la Plana (1460, 1472), Lleida (1471), València (1472), Castelló d'Empúries (1484) segons Leblon, 1980, p. 14, 15.

3. Leblon, 1987, p. 78.

4. L'exemple següent se situa als voltants de Perpinyà, el 1623: "aventse succehida una rixa lo die de dissabte proxim passat hora tarda entre alguns gitanos y altres en dit terme de Vernet [...] foch capturat Joan Ximenez de molts dias a esta part casat y domiciliat en lo lloch de St Esteva del monestir [...]" (Archives Départementales des Pyrénées Orientales, G 291).

5. Leblon, 1987, p. 44.

6. Fora del domini lingüístic català, aquesta xarxa molt àmplia inclou, entre altres, les ciutats de Narbona, Carcassona, Besiers, Montpefler, Arles, Marsella, Avinyó (Avignon en la grafia francesa), Lió, Bordeus, Douai, Arràs, Cambrai...

parcialment catalanoparlants, a Figueres, Girona, Mataró, Barcelona, Lleida, Tarragona, València i també a Vic, Blanes, Rubí, Tàrraga, Reus i Mallorca, segons Álvarez, Iglésias i Sánchez (1995). Pel que fa a la ciutat de Barcelona, barris centrals com Ciutat Vella, Hostafrancs i Gràcia tenen àrees gitanes importants i estables. Per a la majoria de les famílies, el sedentarisme s'ha convertit en un símbol de benestar.

Altrament, en aquesta geografia independent de les fronteres establertes per les societats dominants, grups castellanoparlants també resideixen al Lluenguadoc, a Perpinyà, Figueres, Girona, Mataró, la perifèria de Barcelona, Lleida, Tortosa, Palma de Mallorca... No cal dir-ho, les llistes no són exhaustives.

2. EL BILINGÜISME, ELEMENT CONSTITUTIU DE LA IDENTITAT GITANA

La mobilitat dels gitans que arribaren a la Corona d'Aragó a partir del segle xv, suposà un aprenentatge progressiu de les llengües majoritàries d'aquest territori. La fidelitat a un altre idioma, desconegut en el país receptor,⁸ fou un problema constant en els anys d'interl·larància que començaven. Unes lleis dràstiques, destinades al genocidi lingüístic i cultural, van anar preparant durant centúries la desaparició del caló. Tanmateix, la seva conservació com a llengua interna del poble gitano als segles xvii i xviii, es demostra indirectament en els textos repressius d'aquella època. Tal com afirma Bernard Leblon, "d'ençà dels Reis Catòlics l'objectiu de la corona espanyola va ser l'assimilació total dels gitans. Per consegüent, tot el que podia caracteritzar-los respecte a la resta de la població, com ara la llengua o la manera de vestir-se, era durament castigat. El 1573, a Navarra, la renúncia a la llengua es va imposar com a condició a la reintegració de diverses famílies que acabaven de ser expulsades. A Castella, les Corts volien la desaparició de la llengua, de la vestidura i del nom dels gitans des del 1610. Aquests desitjos es confirmen amb la llei signada per Felip III el 1619, i la prohibició de la llengua es tornarà a trobar gairebé a totes les lleis posteriors. Els anys 1633, 1695, 1717, 1746 i 1783, es castigava amb una mitjana de sis anys de galeres qualsevol infracció d'aquest tipus. Al mateix temps, la llengua gitana es va introduir en la definició del delictes de gitanisme. Es considerava gitano qualsevol individu que vestia o que parlava la llengua d'aquesta minoria, i el 1749 això comportava una estada a presidi que es podia prolongar, pels que tenien més mala sort, durant setze anys".⁸ Al segle xix, quan la investigació filològica apareix a Catalunya amb el perpinyanès Jaubert de Reart (1835), el caló ja s'encamina cap a una llengua mixta. Variants molt desiguals d'aquest parlar s'han mantingut, en algun cas, fins a les primeres dècades del segle xx.

No fa gaires anys, una informadora nostra, nascuda a Ribesaltes el 1901 (els pares de la qual procedien de Vilafranca del Penedès i de Balaguer), s'expressava en català, occità

7. Mostres d'aquest bilingüisme es poden veure en les descripcions —quasi sempre sectàries— de la societat gitana anys enrere. El 1802, a Perpinyà, el prefecte Delon s'expressava així: "Ils parlent l'idiome catalan mais ils ont une langue particulière, inintelligible aux naturels du pays et dont ils leur déroberent soigneusement la connoissance" (Delon, Jacques. "Gitanos. Essai sur la statistique du département des Pyrénées-Orientales. Le Roussillon après la révolution", a *Bulletin de la Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, núm. 101. Sant Esteve: Michel Fricker Productions, 1993, p. 82-86.

8. Traduït de Leblon, *Étude sur le kaló*, 1981, inèdit, p. 7.

i francès sense cap mena de dificultat, però per sobre de tot conservava certa fluïdesa en caló. El record de la llengua anterior i la seva substitució recent són ben explícits en les seves paraules: "Tots parlaven així, tots. Entre nosaltres també... Perquè jo, m'agradaria parlar així, però no ho comprenen els meus fills. 'Per què parles mare, així?' Ara parlem català, mes embantes no parlàvem pas així".⁹ Exemples actuals de multilingüisme, ja sense caló, com català, castellà i francès, o català, occità i francès, són freqüents encara a Catalunya Nord.

L'anivellament integral amb les llengües de les societats dominants sembla inassolible en el món gitano. A Perpinyà com al Lenguadoc, el *gitano*,¹⁰ una modalitat dialectal única de català, estableix una frontera cultural entre els uns i els altres. A Barcelona o a Mataró, el coneixement aparentment més alt del caló, permet conservar, quan escau, la intimitat gitana davant dels païos.

3. EL CALÓ DELS GITANOS CATALANS: ORIGEN I ACTUALITAT ¹¹

El caló actual és un conjunt d'elements lexicals residuals que procedeixen bàsicament de la llengua romaní. Els lingüistes que han estudiat la qüestió coincideixen a situar l'origen d'aquesta llengua al nord-oest de l'Índia.

Les formes de caló català presentades a continuació, llevat de [*pirá*], han estat recollides a Perpinyà durant els anys vuitanta. Les seves equivalències (zíngar comú, hindi, panjabi) procedeixen d'una llista de George Calvet ¹².

català	kaló català	zíngar comú	hindi	panjabi
aigua	[<i>penín</i>]	<i>pani</i>	<i>pani</i>	<i>pani</i>
beure	[<i>pilá</i>]	<i>pi-</i>	<i>pi-</i>	<i>pi-</i>
fer	[<i>kerá</i>]	<i>ker-</i>	<i>kar-</i>	<i>kar-</i>
foc	[<i>iak</i>]	<i>jag</i> [iag]	<i>ag</i>	<i>agg</i>
fugir	[<i>pirá</i>]	<i>phir-</i> (caminar)	<i>phir-</i>	<i>phir-</i>
matar	[<i>merá</i>]	<i>mar-</i>	<i>mar-</i>	<i>mar-</i>
plorar	[<i>rubiná</i>]	<i>rov-</i>	<i>ro-</i>	<i>ro-</i>
mirar	[<i>diká/dikelá</i>]	<i>dikh-</i>	<i>dekh-</i>	<i>dekh-</i>

El coneixement del caló avui dia es redueix a unes quantes dotzenes de paraules per cada individu, amb un grau de conservació que disminueix com més joves són els locutors. Tants segles de convivència entre gitano i païos han deixat una llengua minoritària empoïdrada, sense gramàtica pròpia, per la qual la morfologia i la sintaxi catalanes ja no poden ser prescindibles.

9. Sra. P. Cargol, enregistrada a Perpinyà el 1985.

10. El català parlat pels gitano de l'Estat francès s'anomena generalment *gitano*. Aquesta llengua original reuneix trets dialectals divergents, com ara la fonètica del català central amb el lèxic septentrional. Per altra banda, *gitano* també és sinònim de *caló*.

11. Escudero, 1997.

12. Asséo, Henriette, 1981.

Heus ací algunes mostres d'aquesta llengua mixta:

caló: [béle (a) xelá] *si tens* [ebbók, béle] *hi ha una* [rení] (o un [erení]).

català: *Vine a menjar si tens gana, vine hi ha un gat.*

(Informadora nascuda el 1901)

caló: *Manguela-li que t'ho adinyi a putsanó.*¹³

català: *Demana-li que t'ho doni de franc.*

caló: *Sinyeles els lils?*

català: *Tens els papers?*

(Informador nascut el 1905)

Entre dues geografies, entre dues llengües, entre dos mons, els gitanos han sabut adaptar-se a totes les novetats, però protegint-se constantment. Allò que durant segles fou la llengua interna natural d'un poble, s'ha convertit en una mena de refugi fràgil, que supleix, en algun cas, la falta d'intimitat. El concepte de llengua aplicat al caló és molt discutible. Un lèxic, cada vegada més aïllat, que sobreviu en la gramàtica d'un altre idioma, pot anomenar-se encara llengua?

En aquests últims anys, idees noves sobre el caló i els seus orígens, han difós el nom *romanó* a la península Ibèrica.¹⁴ Per alguns gitanos, com l'eurodiputat Juan de Dios Ramírez-Heredia, *caló* defineix exclusivament el lèxic oral residual, mentre que *romanó*, o *romanó-caló* defineix la variant escrita restaurada.¹⁵ La normalització de la llengua romaní ha de resoldre avui el problema de l'extraordinària fragmentació dialectal de les societats zíngares del món. Diverses normes ortogràfiques han estat proposades (Calvet, Cortiade, Kochanowski, Ramírez-Heredia...) i actualment no sembla possible un consens.

Els processos de substitució lingüística més coneguts solen anar acompanyats d'actituds de discriminació envers la llengua pròpia. En aquest sentit, el caló és ben diferent. Parlar-lo és senyal de cultura. Entre gitanos de ciutats diferents, fer servir vocabulari caló significa, encara i sempre, prestigi personal.

Quan els mots ja no es mantenen, la voluntat dels homes ressorgeix. Les noves generacions, desitjoses de descobrir les seves arrels, tornaran a retre homenatge a la llengua antiga dels gitanos de Catalunya.

13. La nostra ortografia, basada en el model de la llengua de suport, el català, no pot tenir valor normatiu.

14. Segons Bernard Leblon, a la resta d'Europa domina la forma femenina *romaní*.

15. "El *romanó-kaló* pretende ser el idioma normalmente utilizado por los gitanos españoles, que respetando las singularidades del *kaló* conservadas hasta hoy, adopta las reglas gramaticales fundamentales del *romanó* universal." (Ramírez-Heredia, 1994, p. 183).

BIBLIOGRAFIA

L'escassetat de materials autòctons per a un estudi formal del caló dels gitanos de Catalunya fa imprescindible la comparació amb treballs de més enllà de les nostres fronteres. En aquesta necessària perspectiva comparatista, la nostra bibliografia ha inclòs algunes obres d'interès històric, lingüístic i sociològic, d'àmbit ibèric i europeu.

- ACKERLEY, Frederick George (1914-1915), "The Romani speech of Catalonia". *Journal of the Gypsy Lore Society*, vol. 8. Londres, p. 99-140.
- ADIEGO, Ignasi-Xavier (1998), "The Spanish Gypsy Vocabulary of Manuscript 3929, Biblioteca Nacional de Madrid (18th Century): A Rereading". *Journal of the Gypsy Lore Society*, 5, vol. 8. London, p. 1-18.
- ÁLVAREZ, Albert; IGLÉSÍAS, David; SÁNCHEZ, Joan Anton (1993), "El casament gitano. Un exemple d'adaptació socio-cultural a Barcelona". Barcelona: *Antropologies*, 5, p. 13-19.
- ÁLVAREZ, Albert; IGLÉSÍAS, David; SÁNCHEZ, Joan Anton (1995), *Sabor de rumba*. Barcelona: Pagès Editors, Col·lecció d'assaig Argent Viu, núm. 16, 127 p.
- ASSÉO, Henriette; BELLONI, Kali; CALVET, Georges; LIÉGEOIS, Jean-Pierre, WILLIAMS, Patrick (1981), *Les populations tsiganes en France*. París: Université de la Sorbonne, Centre de Recherches Tsiganes, 80 p.
- BORROW, George Henry (1932), *The Zincali, or an account of the Gypsies in Spain, with an original collection of their songs and poetry, and a copious dictionary of their language*. London: John Murray. Edicions posteriors, Philadelphia: James Campbell and Co., 1843. 148 p. *Los Zincali*, traducció de Manuel Azaña. Madrid: La Nave.
- CALVET, Georges; FORMOSO, Bernard (1987), *Lexique tsigane, dialecte sinto piémontais*. París: Presses Orientalistes de France, 141 p.
- CALVET, Georges (1993), *Dictionnaire tsigane-français, dialecte kalderash*. París: L'Asiathèque, 462 p.
- CAMPUZANO, Ramón (1980), *Origen, usos y costumbres de los gitanos y diccionario de su dialecto*. Madrid: Heliodoro, 199 p.
- CLAVERÍA, Carlos (1951), "Estudios sobre los gitanismos del español". *Revista de Filología Española*, anejo 53. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 129-177.
- CORTIADE, Marcel (1993), "La langue romani". *Ethnies*. Vol. 8, núm. 15. París: Ethnies, p. 94-109.
- ESCUADERO, Jean-Paul (1992), "Tradició i novetat en l'onomàstica dels gitanos de Perpinyà". *Actes del XVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 389-398
- ESCUADERO, Jean-Paul (1998), Contribution à l'étude de la langue des Gitans de Perpignan. Thèse de doctorat en études catalanes, soutenue devant l'Université de Perpignan, 505 p. (en curs de publicació).
- JAUBERT DE REART, Joseph (1835), "Essai sur le langage des Bohémiens". *Le Publicateur*. Perpignan, núms. 20, 28, 31, 34, 37, 38, 45, 47. P. 78, 110, 122-3, 134-5, 146-7, 151-2, 178-9, 186-7.
- JIMÉNEZ, Augusto (1846), *Vocabulario del dialecto gitano [sic]*. Sevilla: José María Gutiérrez de Alba, 141 p.
- KOCHANOWSKI, Jan - Vania de Gila (1963), *Gypsy Studies*. I. Nova Delhi: International Academy of Indian Culture, 192 p.
- KOCHANOWSKI, Jan-Vania de Gila (1994), *Parlons tsigane*. Histoire, culture et langue du peuple tsigane. París: L'Harmattan, 264 p.
- LEBLON, Bernard (1980), *Les Gitans d'Espagne, recherches sur les divers aspects du problè-*

- me gitan du XVe. au XVIIIe. siècle*. Thèse de doctorat d'état, soutenue devant l'Université Paul Valéry, Montpellier, 1763 p. amb inventari de documents 257 p. (inèdit).
- LEBLON, Bernard (1987), *Los gitanos de España. El precio y el valor de la diferencia*. Barcelona: Gedisa, 200 p.
- LIEGEOIS, Jean-Pierre (1983), *Tsiganes*. París: La Découverte-Maspero, 374 p.
- LIEGEOIS, Jean-Pierre (1987), *Gitanos e itinerantes. Datos socioculturales, datos sociopolíticos*. Madrid: Asociación Nacional Presencia Gitana, 290 p.
- LÓPEZ MENESES, Amada (1968), "La inmigración gitana en España en el siglo xv". Separata de *Martínez Ferrando, Archivero*. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria. Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, p. 239-263.
- LÓPEZ MENESES, Amada (1971), "Noves dades sobre la immigració gitana a Espanya al segle xv". *Estudis d'Història Medieval*. Vol. IV. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 143-161.
- RAMÍREZ-HEREDIA, Juan de Dios (1974), *Nosotros los Gitanos. Testimonio de un pueblo marginado*. Barcelona: Bruguera, 223 p.
- RAMÍREZ-HEREDIA, Juan de Dios, *Cartas del pueblo gitano*. Barcelona: Instituto Romanó, 1994. 203 p.
- SAN ROMÁN, Teresa (1976), *Vecinos gitanos*. Madrid: Akal, 1976. 344 p.
- SAN ROMÁN, Teresa (1984), *Gitanos de Madrid y Barcelona. Ensayos sobre aculturación y etnicidad*. Barcelona, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 132 p.
- SAN ROMÁN, Teresa (1994), *La diferencia inquietant*. Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular, Editorial Alta Fulla, 152 p.
- SORAVIA, Giulio (1977), *Dialecti degli Zingari Italiani*. Pisa: Pacini Editori, 141 p.
- USOZ Y RÍO, Luís (1987), *Diccionario caló-castellano*. Presentat i comentat per Margarita Torrión. Perpinyà: Centre de Recherches Ibériques et Latino-Américaines de l'Université de Perpignan, 61 p.
- VALET, Joseph (1984), *Grammaire du manouche*. Clermont Ferrand: Publicat per l'autor, 2, rue de la Parlette, 37 p.
- VALET, Joseph (1986), *Vocabulaire des Manouches d'Auvergne*. Clermont Ferrand: Publicat per l'autor, 2, rue de la Parlette, 2a edició, 190 p.
- VALLMITJANA, Juli (1908), *Sota Montjuïc*. Barcelona: Tipografia l'Avenç, 276 p.
- VALLMITJANA, Juli (1910), *La Xava*. Barcelona: Llibreria l'Avenç, 359 p.
- VALLMITJANA, Juli (1982), "Els zin-calós", "El casament d'en Tarregada". *Teatre Modernista, Les millors obres de la literatura catalana*, núm. 77. Barcelona: Edicions 62 i "La Caixa", p. 217-257. (Lamentem l'anàlisi poc rigorosa del lèxic caló que s'ha fet en aquesta edició moderna.)
- VAUX DE FOLETIER, François de (1970), *Mille ans d'histoire des Tsiganes*. París: Fayard, 282 p.
- VAUX DE FOLETIER, François de (1981), *Les Bohémiens en France au XIXe. siècle*. París: J.-C. Lattès, 252 p.
- VAUX DE FOLETIER, François de (1983), *Le monde des Tsiganes*. París: Berger-Levrault, 213 p.
- VINYOLES VIDAL, Joan J. (1978), *Vocabulari de l'argot de la delinqüència*. Barcelona: Editorial Millà, 191 p. (L'interès bàsic d'aquesta obra rau en la seva bibliografia, una referència obligatòria per als estudiosos de la cultura gitana a Catalunya.)
- WAGNER, Max-Leopold (1924), *Notes linguistiques sur l'argot barcelonais*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca Filològica, 106 p.
- WILLIAMS, Patrick (1993), *Nous, on n'en parle pas*. París: Ed. de la Maison des Sciences de l'Homme, 108 p.
- WILLIAMS, Patrick (1989), *et alii. Tsiganes: Identité, évolution*. París: Études Tsiganes-Syros Alternatives, 534 p.